

АКАДЕМІЯ В ОСТАННІ РОКИ СВОГО ІСНУВАННЯ (1919–1923)

Стаття присвячена історії Київської духовної академії у 1919–1923 роках. На підставі архівних джерел робиться спроба реконструкції особливостей функціонування Академії у даний період, а також з'ясується приблизна дата та обставини її закриття. Автор робить висновок, що перспективи подальших студій з цієї теми полягають у детальному вивченні біографій професорів та вихованців останніх років існування КДА.

Вступні зауваги. Дослідженню історії вищих православних духовних навчальних закладів у період 1917 - початку 1920-х рр. дала поштовх публікація у 1990 році розвідки Владіміра Сорокіна, Александра Бовкала та Александра Галкіна про загальний стан духовної освіти в Російській православній церкві за Патріарха Тихона (Белавіна), в якій згадувалося про долі чотирьох існуючих на той час духовних академій - Санкт-Петербурзької, Московської, Казанської та Київської¹. Втім, автори переважної більшості робіт з цієї тематики, які з'явилися протягом останніх п'ятнадцяти років, зосереджувалися лише на якійсь одній з них. При цьому найбільш ретельно вивченими (принаймні з фактологічного боку) виявилися історії Санкт-Петербурзької² та Московської академій³, тоді як Казанська⁴ і Київська академії лише в останні роки потрапили у фокус уваги дослідників. Така ситуація зумовлена цілою низкою причин, зокрема тим, що у перших

двох містах духовні академії (які прямо чи опосередковано виступали «замовниками» досліджень) було відновлено вже після Другої світової війни, тоді як у Казані після 1921 року Академія не відновлювалася (зараз там діє духовна семінарія), а юрисдикційні конфлікти знизили наукову активність двох київських духовних академій (УПЦ Київського патріархату та УПЦ у єдності з Московським патріархатом).

Зазначимо також, що у всіх чотирьох випадках історики зіткнулися з проблемою дуже серйозних джерельних лакун - архіви духовних академій містять мінімум документів за період з 1918 року по момент закриття, що лише частково компенсується матеріалами з архівів органів вищого церковного управління⁵, особистих фондів професорів духовних академій⁶, слідчих справ окремих ієрархів⁷ та спогадами⁸.

Втім, попри наявність вищезазначених об'єктивних утруднень, напрацювань дослідників

¹ Сорокин В., проф.-прот., Бовкало А., Галкин А. Духовное образование в Русской Православной Церкви при Святейшем Патриархе Московском и всея России Тихоне (1919-1925) // Вестник Ленинградской Духовной Академии.- 1990.- № 2.- С. 36-58; № 3.- С. 41-63.

² История Санкт-Петербургских Духовных Академий и Семинарий // <http://spbda.ru/spbda/history.html>; Сорокин В., проф.-прот., Бовкало А. А., Галкин А. К. Открытие Петроградского Богословского Института в 1920 году // Христианское чтение.- 1997.- № 14 (http://spbda.ru/reading/14_20.php); Шкаровский М. В. Духовное образование в Петрограде в 1917-1928 гг. // Духовное просвещение в России. Материалы международной конференции (г. Смоленск, 1995).- Смоленск, 1995.- С. 28-37; Бовкало А. Прием на 1 курс Петроградского Богословского института в 1920 г. // Российская интеллигенция на историческом переломе. Первая треть XX века. Тезисы докладов и сообщений научной конференции (Санкт-Петербург, 19-20 марта 1996 г.).- СПб., 1996.- С. 134-137.

³ Голубцов С. Стратилаты академические. Работорцы за церковь из корпорации МДА первой половины XX века.- М., 1999; Його жс. Московское духовенство в преддверии и начале гонений 1917-1922.- М., 1999; Його жс. Профессура Московской Духовной академии в сетях Гулага и ЧеКа.- М., 1999.

⁴ История Казанской Духовной Семинарии // <http://kds.eparhia.ru/history>; Журавский А. Казанская Духовная Академия на переломе эпох (1884-1921): Дис... канд. ист. наук / Институт российской истории РАН.- М., 2001- 301 с.

⁵ Протоколи засідань Патріарха, Священного Синоду та Вищої Церковної Ради (Російський Государственный архив (РГИА), фонд 831) збереглися лише по травень 1920 року.

⁶ Див.: Сосуд избранный. История Российских Духовных школ в ранее не публиковавшихся трудах, письмах деятелей Русской Православной Церкви, а также в секретных документах руководителей советского государства (1888-1932) / Сост. М. Склиарова.- СПб., 1994.- 464 с.

⁷ Наприклад, матеріали зі слідчої справи останнього ректора Казанської духовної академії єпископа Анатолія (Грисюка) дозволили пролити світло на обставини, які безпосередньо передували остаточній ліквідації цієї Академії у 1921 році. Див.: Священномученик Анатолий, митрополит Одесский // Доненко Н., прот. Наследники Царства.- Симферополь, 2000.- С. 50-57.

⁸ Найбільше з них опублікованих спогадів стосується МДА: Волков С. А. Последние дни у Троицы. Воспоминания о Московской Духовной Академии (1917-1921).- М., 1995; М. А. Голубцова. «Я видела закат старой Академии...» Воспоминания о праздновании актового дня в МДА // bogoslov.ru/bogoslov/publication/golubtsova_140604.html; Стасюк В. Нить Ариадны. Воспоминания А. Шостыной // bogoslov.ru/bogoslov/publication/stasuk_140604.html.

достатньо для того, щоб описати стан, у якому опинилися православні духовні школи після 1917 року⁹.

Першою, на початку 1918 року, була закрита Петроградська духовна академія - спроби врятувати її, перетворивши на богословський факультет Петроградського університету, виявились невдалими. Лише в квітні 1920 року вдалося створити Богословський інститут (проіснував до 1923 року), кістяк колективу якого становила професура ПДА.

Подібною була доля Московської академії. Вона припинила існування дещо пізніше - у середині 1919 року. Задля її порятунку пропонувалося створити Православну народну академію богословських наук, викладачами якої стали б професори МДА. Цей проект також не вдалося втілити у життя. Проте є свідчення, що окремі професори продовжували заняття зі студентами у приватному порядку аж до 1924 року.

Дещо інакше виглядав останній період існування Казанської духовної академії, її ректор, єпископ Анатолій (Грисюк), скористався з юридичної зачіпки - неврегульованості питання про тривалість процедури ліквідації Академії. Формально погодившись з вимогою закрити Академію, він перевів її на напівлегальний статус: ліквідація тривала, а в Академії паралельно йшли заняття. Такий статус-кво зберігався до квітня 1921 року, однак після того, як інформація про «напівзакриту» Академію потрапила до керівництва ЧК, її було ліквідовано протягом кількох днів. Зрозуміло, що за таких обставин у професорської корпорації не було жодного шансу добитися планованого раніше перетворення Академії на приватний Богословський інститут.

Київська духовна академія припинила працювати у 1923 році (нижче ми повернемося до обґрунтування цієї дати). Принаймні з лютого 1920 року вона існувала під назвою Київська православна богословська академія, тобто формально була новим навчальним закладом. Але її структура, навчальні програми, склад викладачів зазнали мінімальних змін порівняно зі «старою» КДА.

Історія останнього періоду існування цього навчального закладу та наукового центру ще чекає на своїх дослідників. У цій публікації ми спробуємо зробити загальний огляд джерел, які залиши-

лися від того часу, та з'ясувати основні особливості життя КДА у 1919-1923 рр.

Джерельна база. Архів Київської духовної академії зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК України, фонд 711) та Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ, фонд 160 - Київська духовна академія, а також фонд 304 - Дисертації студентів КДА). Документи Академії (протоколи засідання Ради КДА, звіти інспектора, фінансова документація тощо) за 1917-1918 рік у цих фондах збереглися більш-менш повно (хіба що за винятком дисертацій)¹⁰. Матеріалів періоду 1919 - поч. 1920-х рр. залишилося неспівмірно менше, до того ж значна частина їх стосується не навчального процесу, а різного роду господарських питань (листування про звільнення від реквізицій, купівля дров та гасу, виплата зарплатні персоналу тощо).

З огляду на це найбільш адекватне уявлення про життя Академії у 1919-1923 рр. можна скласти на підставі документів, які відклалися в архіві її останнього ректора єпископа Василя (Богдасhevського) (ІР НБУВ, фонд 191), а також професора Івана Королькова (ІР НБУВ, фонд 162). У фонді єпископа Василя є частина ділових матеріалів Академії, листи від професорів та студентів, зошити для запису лекцій тощо. Найбільш цінною (в контексті теми даного дослідження) частиною фонду Королькова є листування останнього з професорами Глибоковським, Титовим та Глаголевим.

Велике значення для вивчення історії КДА після 1917 року мають документи (насамперед листування) з архівів професорів Санкт-Петербурзької (Петроградської) духовної академії, що зберігаються у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки: Ніколая Глибоковського (Российская национальная библиотека. Отдел рукописей (ОР РНБ). Фонд 194) та Алексея Дмитрієвського (ОР РНБ, фонд 253). У першому з них є листування періоду 1917-1921 рр. з єпископом Васиєм, а також професорами Корольковим, Міщенком, Посновим, Сагардою ". Менше інформацій у фонді Дмитрієвського - за даний період збереглося лише листування з Корольковим та Гроссу¹², тоді як перші листи від професорів

⁹ Нижченаведений огляд подаємо за відповідним розділом (Глава 12. Религиозное просвещение Русской Церкви) роботи В. Ципіна. Див.: *Ципін В., прот.* История Русской Церкви (1917-1997).- М., 1997.- С.- 617-619.

¹⁰ Про КДА у 1917-1918рр. див.: *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917-1920 років (доба Української Центральної Ради).- К., 1997.- С. 128-136; *Його ж.* Церква в Українській Державі 1917-1920 років (доба Гетьманату Павла Скоропадського).- К., 1997.- С. 186-191, 291-293.

¹¹ ОР РНБ.- Ф. 194.- Оп. 1.- Д. 354 (Василий (Богдасhevский)); Д. 540 (профессор И. Корольков), Д. 626 (профессор Ф. Мищенко); Д. 731 (доцент М. Поснов); Д. 772 (профессор Н. Сагарда).

¹² ОР РНБ.- Ф. 253.- Оп. 1.- Д. 417 (профессор Н. Гроссу), Д. 486 (профессор И. Корольков).

Глаголева, Кудрявцева та Мішенка датовані 1924 роком. Частково листування з цих фондів опубліковано у виданні 1994 року збірці «Сосуд избранный. История Российских Духовных школ в ранее не публиковавшихся трудах, письмах деятелей Русской Православной Церкви, а также в секретных документах руководителей советского государства (1888-1932)», однак без необхідного наукового апарату (зазначення справи, аркуша, автентичності тощо) та з великою кількістю невмотивованих купюр. Особливо це стосується якраз листів з України, обтяжених до того ж помилками публікаторів¹³.

Зважаючи на специфіку функціонування Академії після жовтня 1920 року (заняття на квартирах професорів, мінімум виявів загальноакадемічного життя - засідань Ради, урочистих зібрань тощо), не доводиться особливо розраховувати на віднайдення джерел, які б виходили за рамки вищезазначених. На жаль, реконструкції останнього періоду існування КДА фактично жодним чином не допомагають архіви церковних управлінь (Київського єпархіального управління 1919-1923 рр. та Канцелярії Екзарха всієї України), від яких залишилися лише розрізнені документи.

Таким чином, наявні джерела не дозволяють достатньо повно описати останні роки роботи КДА, а у багатьох випадках ми лише гіпотетично можемо говорити про ту чи іншу подію.

Хронологічні межі. Як правило, у дослідженнях, присвячених історії православних духовних шкіл у період революції та громадянської війни, за нижню хронологічну межу приймається 1917 рік. На нашу думку, це доцільно щодо трьох інших академій, але не Київської. Попри пертурбації, яких зазнавала КДА протягом 1917-1918 рр., цей навчальний заклад зберігався майже у незмінному вигляді - за структурою, контингентом викладачів та студентів, а головне - формальним статусом. Академія легально існувала за всіх українських урядів, а за часів Гетьманату Павла

Скоропадського навіть отримувала суттєву фінансову підтримку. Справжнім вододілом, після якого починається відлік останнього періоду існування КДА, є лютий 1919 року - тобто момент, коли щодо неї вперше було застосовано положення Декрету Раднаркому «Про відділення Церкви від держави і школи від Церкви»¹⁴, згідно з яким спеціальні богословські школи мали створюватися заново, без надання їм приміщень і фінансів попередніх академій, семінарій чи духовних училищ. Як відреагували на це керівництво та викладачі духовних навчальних закладів? На жаль, протоколи Правління та Ради КДА за цей період не збереглися, однак в архіві Київської духовної консисторії є протокол екстреної наради, яка відбулася у Київській духовній семінарії. Викладачі семінарії, поставлені перед фактом, що богословські предмети не будуть допущені в радянській школі, але існування спеціальних церковних шкіл законом не забороняється, вирішили розділити семінарію на дві частини. Старші курси мали стати пастирською школою, а молодші перетворювалися на звичайну світську гімназію¹⁵. 14 березня було визнано за доцільне звернутися по дозвіл на відкриття на базі семінарії Пастирсько-богословського інституту¹⁶. Можна припустити, що, оскільки Академія вже була спеціалізованим вищим богословським закладом, її професорська корпорація не передбачала особливих проблем з «перереєстрацією». Судячи зі звіту єпископа Василя Патріарху Тихону, професорська корпорація КДА з подібним клопотанням (про створення формально нового навчального закладу) звернулася лише після першого закриття радянським урядом Академії 3 квітня 1919 року¹⁷.

Щодо того, коли Академія остаточно припинила існування, думки дослідників розходяться. Ректор КДА (УПЦ МП) протоієрей Микола Забуга такою датою називає 1919 рік¹⁸, професор МДА Владислав Ципін - кінець 1920 року¹⁹, до-

¹³ Наприклад, в листі М. Сагарди до Н. Глубоковського від 1 березня 1919 року замість «В. В. Зеньковский» читаємо «В. В. Зеноновский», від 15 квітня 1919 року замість «Ф. И. Мищенко» є якийсь «Ф. И. Мигуенко» (Сосуд избранный... - С. 261, 264). Фраза українською мовою з листа того ж кореспондента «З великою пошаною до Вас ширю прихильний» передана в публікації «З великою пошаною до Вас ширю прихильний» (Там само.- С. 296). Подібні огріхи є і в опублікованих листах від М. Поснова, єпископа Василя, Ф. Мішенка.

¹⁴ Під час першого перебування більшовиків у Києві (кінець січня — початок березня 1918 року) цей декрет не встигли застосувати до духовних навчальних закладів. Окрім того, 10 січня 1918 року студенти були розпущені на вакації й до початку травня заняття не відновлювалися.

¹⁵ ЦЦІАК України.- Ф. 127.- Оп. 798.- Спр. 718.- Арк. 2.

¹⁶ Там само.- Арк. 4.

¹⁷ ІР НБУВ.- Ф. 191.- Оп. 1.- Спр. 26.- Арк. 1. Преосвященний Василій, зокрема, писав: «Крепко веруем, что по молитвах питомцев нашей Академии, святителей Феодосия, Димитрия, Иннокентия, Иоасафа и Иоанна Академия вновь оживёт и будет продолжать свою плодотворную работу на пользу церкви. Пока возбуждено пред Советским правительством ходатайство о разрешении открыть Академию как частное высшее учено-учебное заведение, содержащееся на средства церкви и при поддержке православного народа».

¹⁸ «Исторический путь Киевских духовных школ». Доклад ректора КДА проф., прот. Николая Забуги на юбилейной конференции по случаю 300-летия Академии // <http://www.collegium.org.ua/history.htm>

¹⁹ Ципин В., прот. История Русской Церкви. 1917-1997.- Т. 9.- С. 617-618.

слідник зі Свято-Тихонівського богословського інституту Владислав Петрушко схильний вважати, що Академія припинила існування у 1921 році²⁰. Викладач історії в КДА (УПЦ КП) Ірина Преловська вважає, що останній період існування Академії припадає на осінь 1920 року, хоча й згадує про наявність інформації про продовження навчання приватним порядком до 1923 року²¹. Подібної точки зору дотримується Надія Шип, яка вказує, що «формально вона [Академія] перестала існувати у 1919 році, але ще деякий час її викладачі індивідуально працювали із студентами на власних квартирах»²². 1922/1923 рік найчастіше зустрічається також у спогадах про окремих викладачів останнього періоду існування Академії²³. Щоправда, ці тексти створені через кілька десятиліть після описуваних подій, що суттєво знижує їхню цінність для істориків.

Таким чином, переважна більшість тих, хто згадує про існування Академії після 1920 року, за верхню межу часу її функціонування вважають 1923 рік, за винятком Олександра Соколовського, який називає (без зазначення джерела інформації) дату формального закриття Академії - травень 1924 року²⁴, та Сергія Кокуріна, який (без надання будь-яких доказів тому) пише про існування Академії до 1927 року²⁵.

Переглянуті нами документи підтверджують, що КДА (на той час - Київська Православна Богословська Академія) припинила своє існування наприкінці 1923 року (що, втім, не виключає того, що формальна ліквідація могла відбутися й дещо пізніше). Останніми свідченнями про діяльність Академії є листи від виконувача обов'язків ректора професора Глаголева до професора Королькова з пропозицією взяти участь в урочистому богослужінні, присвяченому 25-й річниці служби Глаголева в Академії (18 червня)²⁶, та із за-

прошенням прийти на урочисту літургію в день Св. Іоанна Богослова, по закінченні якої мало відбутися «непродолжительное заседание Совета Академии по текущим вопросам» (9 жовтня 1923 року)²⁷.

Хоча ми не можемо підтвердити це документами, проте вірогідність того, що Академія продовжувала існувати після 1923 року, мінімальна²⁸. У цей період керівництво СРСР серйозно обговорювало питання внесення до Кримінального кодексу змін, які б взагалі забороняли навчання релігії у випадку, якщо воно має груповий характер. Ця поправка не була прийнята з огляду на негативний міжнародний резонанс²⁹, однак і без формального узаконення були вжиті заходи, які максимально обмежували можливості не лише для викладання основ релігії дітям, а й для існування будь-яких духовних навчальних закладів. Зокрема, саме в 1923 році було закрито Петроградський богословський інститут - спадкоємець Петроградської духовної академії.

Таким чином, останній окрес існування КДА припадає на час з лютого 1919 року по жовтень - листопад 1923 року. Зазначимо, що протягом цих чотирьох з половиною років були періоди, коли Академія призупиняла свою роботу, зокрема з 3 квітня по 18 серпня 1919 року та у листопаді - грудні 1920 року.

I. Загальний стан КДА у 1919-1923 рр.

Приміщення. Протягом 1917-1920 рр. приміщення КДА неодноразово реквізувалися, головним чином для потреб різних військових частин. Підписуючи у вересні 1919 року клопотання до коменданта м. Києва про повернення Академії її будівель та звільнення в подальшому

²⁰ Петрушко В. И. Киевская Духовная Академия и ее ректор епископ Василий (Богдашевский) в первые годы после переворота 1917 г. // Выступление на XIV Ежегодной Богословской конференции Православного Свято-Тихоновского Богословского Института (22 января 2003 года) (за конспектом).

²¹ Преловська І. Історія Київської Академії. Доповідь на урочистому Акті з нагоди храмового свята академічного храму св. ап. Іоана Богослова // www.zolotoverh.org.ua/history.htm; Кж. Організація навчальних закладів УАПЦ в Києві у 1920-х роках (на матеріалах фондів 33984 і Р-5 ЦДАВО України) // Український археографічний щорічник, - Вип. 7 / Ред. П. Сохань та ін. - К., 2002. - С. 108-109.

²² Шип Н. Джерела з історії вищої духовної освіти в Україні (XIX - поч. XX ст.) // Проблеми історії України ХГХ - поч. ХХ століття. - Вип. 5, - К., 2003. - С. 100.

²³ Див., наприклад, уривки зі спогадів дочки професора Кудрявцева (спогади зберігаються в «Музеї однієї вулиці». Див.: Андреевский спуск. Путеводитель, - К., 1998), дочки професора Оксіюка: Григоренко Т. Памяти отца моего, Оксіюка Михаила Федоровича - митрополита Варшавского и всея Польши Макария // <http://www.orthodox.org.ua/>, онучки професора Глаголева: Глаголева-Пальян М. Воспоминания (к 60-летию со дня кончины А. Глаголева) // Collegium, - 1998, - № 1-2. - С. 241-248.

²⁴ Соколовський О. Церква Христова. Переслідування християн в СРСР. - К., 1999. - С. 45.

²⁵ Кокурин С. Открыта памятная доска к 100-летию со дня рождения прот. Алексея Глаголева // Віра і культура, 11.02.2002. (http://g-vik.narod.ru/2002/nl_1/02J_Is12.htm).

²⁶ Глаголев Александр, свящ. Купина неопалимая. - К., 2002. - С. 189.

²⁷ ІР НБУВ, - Ф. 162. - Оп. 1. - Спр. 370. - Арк. 1.

²⁸ Індивідуальні заняття, які проводили окремі професори Академії (див.: Соколовський О. Церква Христова. Переслідування християн в СРСР. - С. 45, 53), ймовірно, мали місце і після цієї дати, однак це не є доказом на користь продовження існування Академії.

²⁹ Архивы Кремля. Политбюро и Церковь. 1922-1925, - В 2-х кн. - Новосибирск-Москва, 1997. - Кн. 1. - С. 377.

від ревізій, митрополит Антоній (Храповицький) писав: «В продолжение последних 3-х лет, а особенно во времена большевизма, и затем - украинства, в Киевской епархии почти совсем прекратилось духовное образование: сперва немцы, а потом украинцы и наконец большевики реквизируют здания Духовной Академии и Духовной Семинарии»³⁰. Однак навіть у цей період (перебування у Києві Добровольчої армії, що демонструвала доброзичливе ставлення до Православної Церкви), повернути більшість приміщень не вдалося, як і звільнитися від обтяжливого «постоя войск»³¹.

Як правило, відбирання будівель супроводжувалося розграбуванням та знищенням наявного там майна (котлів опалення, меблів, матраців та ковдр тощо)³². Ще одним наслідком перебування на території Академії військових частин стала страшна захарашеність та приведення у антисанітарний стан її дворів. 26 лютого 1919 року Рада КДА звернулася до міської санітарної комісії з проханням очистити двори біля будівель Академії, сміття з яких майже не вивозилося протягом 1915—1918 рр. Комісія, однак, запропонувала, щоб Академія вирішила це питання власними силами та коштом³³.

Останній ремонт у навчальних корпусах та гуртожитку Академії вдалося зробити у вересні-жовтні 1919 року³⁴, проте вже на початку наступного року майже всі ці приміщення були ревізовані.

З осені 1920-го - по осінь 1923 року Академія не мала власних приміщень — заняття та зібрання професорів проводилися на приватних помешканнях.

Фінансування Академії. Фінансові труднощі Академія почала відчувати ще в середині 1918 року, зокрема, катастрофічно не вистачало коштів на стипендії студентам. Цю проблему вдалося вирішити завдяки державній підтримці - на друге півріччя 1918 року Радою Міністрів Української

Держави було додатково виділено 212 тисяч карбованців³⁵. У подальшому Академія лише один раз отримувала державну підтримку - восени 1919 року, у період перебування в Києві Добровольчої армії³⁶.

Завдяки тому, що збереглася повна фінансова документація за 1919 рік, ми можемо уявити, з яких ще джерел, окрім державного фінансування, могла утримуватися Академія. Отже, грошові надходження були від відсотків на капітал Академії, виплати орендної плати орендаром дачі в с. Борщагівка та наймачами квартир у будівлях Академії³⁷. Ці надходження не покривали навіть поточних витрат. Доводилося економити, затримуючи виплату зарплатні³⁸ та скорочуючи штат³⁹. Однак і доволі незначні витрати (25 рублів), пов'язані з підвищенням плати за утримання поштової абонентської скриньки, у 1919 році вже заносилися в реєстр екстраординарних витрат⁴⁰. У цьому реєстрі знаходимо і витрати на купівлю жовтої, блакитної та червоної тканини - для виготовлення українського та радянського прапорів⁴¹.

Часта зміна влади в Києві, паралельне існування кількох грошових одиниць, які стрімко знецінювалися, унеможлилювали стабілізацію матеріального становища Академії. Доводилося витратити гроші на своєрідну конвертацію різних валют або, як це було 9 вересня 1919 року, асигнувати окремі суми «для исключения из академической кассы аннулированных советских рублей»⁴².

Менше інформації ми маємо про фінансовий стан Академії у 1920-1923 рр. Є підстави вважати, що у цей період левову частку її прибутків становили пожертви окремих парафій та осіб, причому нерідко - не в грошовій, а в натуральній формі. Так, є свідчення, що відомий у Києві на початку 1920-х років архимандрит Спиридон (Кисляков), повертаючись з поїздок селами Київщини «часто привозил подаренные ему продукты и поддерживал ими жизнь профессуры КДА»⁴³.

³⁰ ЦДІАК України.- Ф. 182.- Оп. 1.- Спр. 308.- Арк. 1.

³¹ Там само.- Ф. 711.- Оп. 3.- Спр. 4072.- Арк. 1-1 зв. Про це клопоталася Рада КДА (Журнал засідання Ради КДА від 22 серпня 1919 року).

³² Там само.- Оп. 1.- Спр. 10871.- Арк. 2-11.

³³ Там само.- Спр. 10869.- Арк. 2-4.

³⁴ Там само.- Спр. 10886.- Арк. 27.

³⁵ Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 років. Доба Гетьманату Павла Скоропадського.- С. 189.

³⁶ ЦДІАК України.- Ф. 711.- Оп. 1.- Спр. 10886.- Арк. 25.

³⁷ Там само.- Арк. 3, 4, 21 та ін.

³⁸ Заборговану за перші місяці 1919 року зарплатню працівники Академії отримали лише у вересні (ЦДІАК України.- Ф. 711.- Оп. 1.- Спр. 10838.- Арк. 2-3).

³⁹ Наприклад, було скасовано посаду зубного лікаря при Академії, звільнені двірники та працівники канцелярії (ЦДІАК України.- Ф. 711.- Оп. 1.- Спр. 10846.- Арк. 2).

⁴⁰ Там само.- Спр. 10862.- Арк. 2.

⁴¹ Там само.- Спр. 10886.- Арк. 21.

⁴² Там само.- Арк. 25 зв.

⁴³ Жураковский А., свящ. Материалы к житию.- Paris, 1984.- С. 16.

Найбільшими жертводавцями були київські парафії та монастирі. Наприклад, 13 червня 1922 року ректор дякував за пожертву парафіяльній раді Володимирського собору (у цьому храмі служив професор-протоіерей Корольков, в архіві якого й збереглася ця подяка)⁴⁴. Несистематичні пожертви, однак, не могли суттєво покращити катастрофічний матеріальний стан Академії. У вересні 1922 року єпископ Василій звернувся до Патріаршого Екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова) з проханням оголосити спеціальний збір «на Академію» по всіх церквах м. Києва. Митрополит погодився, і такий збір було проведено на свято Покрову Пресвятої Богородиці — 13 та 14 жовтня 1922 року⁴⁵. На початку 1923 року, на Вербну неділю, збір було повторено — в архіві Преосвященного Василя є повідомлення з декількох парафій зі звітом про зібрані кошти⁴⁶. Суми, що надійшли в розпорядження ректора, були доволі незначними. Наприклад, протягом двох днів у Видубицькому монастирі було зібрано 18 карбованців 50 копійок⁴⁷.

Бібліотека. Бібліотека КДА була одним з найбільших у Російській імперії спеціалізованим зібранням літератури з богословської та церковно-історичної тематики⁴⁸. На початку лютого 1919 року бібліотека опинилася перед загрозою конфіскації. Щоб уберегти її від розграбування чи знищення, керівництво КДА погодилося передати книги у користування Українській академії наук. Формально це виглядало так. 15 лютого до Ради КДА було направлено лист за підписами Володимира Вернадського та Агатангела Кримського, в якому вказувалося, що: «Українська академія наук у Києві, де зараз ведеться інтенсивна праця, яка потребує бібліотеки того типу, що мається при КДА, звертається до КДА з проханням передати до Академії наук свою бібліотеку на тимчасове користування»⁴⁹. 27 лютого Рада ухвалила рішення погодитися на пропозицію Академії, а 7 березня відповідні розпорядження були направлені бібліотекарю Академії Олександрю Криловському⁵⁰. Однак з якихось причин передача не відбулася, і на момент закриття Академії (3 квітня) йшлося про приєднання цього бібліотечного зібрання до бібліотеки

Університету св. Володимира. Проте й цей проєкт не вдалося остаточно втілити в життя.

Зберігся звіт приват-доцента Університету св. Володимира Юліана Яворського завідувачу археографічної секції ліквідаційної комісії церковних та монастирських справ, датований 2 травня 1919 року. Яворський пропонував з великою обережністю поставитися до бібліотеки «как к своего рода местной культурной драгоценности и святыне». «Библиотека помещается в обширном, специально приспособленном для неё огнеупорном помещении, — писал він, — занимающем 3 этажа левого крыла так называемого Мазепинского корпуса Академии и состоит в общем из 8 больших сухих и светлых комнат и таких же внутренних галерей, причём одна из комнат в 2-м этаже приспособлена для занятий чинов библиотеки и посетителей. Книги размещены большей частью в закрытых и застеклённых шкафах, отчасти же на открытых полках, которыми сплошь заставлены до верху не только все стены библиотечного помещения, но также внутреннее пространство некоторых комнат. Расположены книги по специальным отделам и номерам и сохраняются в образцовом порядке»⁵¹. Автор рапорту пропонував залишити бібліотеку на місці незалежно від того, кому вона була б передана у власність і «какова бы не была дальнейшая судьба Духовной академии вообще».

У 1920-1923 рр. бібліотечне зібрання КДА перебувало в користуванні Київського інституту народної освіти (КІНО), однак ним могли користуватися й професори та студенти Православної богословської академії. Припускаємо, що з огляду на специфіку бібліотеки саме вони й становили більшість читачів. Бібліотекарем КІНО став старий бібліотекар КДА О. Криловський. Остаточно бібліотека була передана до Всенародної бібліотеки України при ВУАН (нині - Національна бібліотека України ім. В. Вернадського) 22 листопада 1923 року. Згідно з актом передачі, переважна більшість книг були на місці, однак приблизно 9730 книг числилися за членами професорської корпорації та студентами КДА.

Пояснюючи недостачу, бібліотекар Криловський заявив, що власне бібліотека складалася з

⁴⁴ ІРНБУВ.-Ф. 162.-Оп. 1.-Спр. 235.-Арк. 1.

⁴⁵ Там само.-Ф. І60.-Оп. 1.-Спр. 1401-Арк. 1.

⁴⁶ Там само.- Ф. 191.- Оп. 1.- Спр. 43.- Арк. 1 (звіт про гроші, зібрані Києво-Троїцьким монастирем); Спр. 44.- Арк. 1 (повідомлення про пожертву від церковної парафії на Деміївці).

⁴⁷ Там само.- Спр. 42.- Арк. 1.

⁴⁸ Див.: опублікований каталог бібліотеки КДА: Киевская Духовная академия. Систематический каталог книг библиотеки КДА,-В 5 т.-К., 1890-1915.

⁴⁹ ЦДІАК України.- Ф. 711- Оп. 1,- Спр. 10852,- Арк. 2.

⁵⁰ Там само.- Арк. 3-4.

⁵¹ ІРНБУВ.-Ф. 21,-Оп. 1.- Спр. 247.-Арк. 1-2.

двох відділень - фундаментального та студентського. За книги з першого він ніс персональну відповідальність, щодо другого, то з його слів впливало, що видача книг - підручників з богословських дисциплін та різної нецерковної літератури - контролювалася самими студентами, а отже, там важко було встановити наявність/відсутність тієї чи іншої книги⁵².

Церковно-археологічний музей. Напередодні Першої світової війни Церковно-археологічний музей (ЦАМ) при КДА нараховував близько 40 тисяч експонатів - колекції ікон, предметів, які використовуються в богослужіннях, творів живопису, скульптур, стародруків, рукописів тощо⁵³. У 1915 році фонди Церковно-археологічного музею було запаковано у 100 ящиків, 15 з яких евакуювали до Казані. Наступного року вони були повернуті назад, однак матеріали не розпаковувалися, і в останній період існування Академії музей не функціонував⁵⁴. Пізніше матеріали ЦАМ були розпорознені. Більшість з них потрапила до Лаврського музею культур та побуту, а рукописи та книги - до Всенародної бібліотеки України⁵⁵.

II. Організація навчального процесу та наукове життя

Статут. Протягом останнього періоду свого існування Академія діяла на підставі Статуту, розробленого у 1918 році і затвердженого Радою Міністрів Української Держави та Гетьманом Скоропадським (відповідно 13 та 16 серпня 1918 року)⁵⁶, до якого були внесені зміни та доповнення на 3-й сесії Всеукраїнського Собору (11 грудня 1918 року). Статутом передбачалась автономія Академії, адміністративна залежність від Міністерства ісповідань та канонічна — від

Київського митрополита. Внесені Собором зміни стосувалися фактично одного моменту - чіткого врегулювання прав київських митрополитів щодо Академії у сенсі збільшення прерогатив останніх⁵⁷. Текст Статуту був одразу поданий на затвердження Патріархові, однак на розгляд він потрапив лише 4 квітня 1919 року, причому Патріарх і Священний Синод запропонували єпископові подати пояснення, чому Статут подавали Гетьману на затвердження до того, як з ним ознайомилася вища церковна влада⁵⁸. Невідомо, чи потрапило це розпорядження до Києва - втім, на момент його прийняття Академію вже було закрито.

На одному з перших засідань Ради КДА після відновлення роботи Академії у серпні 1919 року було вирішено «вплоть до особого распоряжения руководствоваться в Академической жизни уставом Академии 1918 года с теми изменениями, которые сделаны Украинским Церковным Собором»⁵⁹. За цим Статутом Академія жила до початку лютого 1920 року. Надалі до нього мали бути внесені дуже суттєві виправлення, пов'язані зі зміною формального статусу цього закладу в радянській державі: 3 лютого 1920 року Київський губвиконком зареєстрував Київське православне богословське товариство, на утриманні якого перебуває навчальний заклад — Київська православна богословська академія (КПБА)⁶⁰. Статуту, на підставі якого діяла «перереєстрована» Академія, нам відшукати не вдалося.

Ректор та Рада КДА. Де-юре останнім ректором Академії був вікарій Київської єпархії, єпископ Канівський Василій (в миру «- Дмитро Іванович Богдашевський») (1861-1933). Він був випускником 1886 року, і з того часу вся його наукова та педагогічна діяльність була пов'язана з КДА⁶¹. На жаль, до цього часу не написано детальної біографії Преосвященного Василя - визнач-

⁵² ІР НБУВ- Ф. 52.- Оп. 1.- Спр. 36.- Арк. 1-2 зв.

⁵³ Див. каталоги, підготовлені завідувачем музею професором Миколою Петровим: Указатель Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии.- К., 1897; *Його ж.* Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии.- В 3-х вып.- К., 1912-1913.

⁵⁴ *Петров Н.* Воспоминания старого археолога // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури.- Вип. 1.- К., 1997.- С. 134.

⁵⁵ *Ульяновський В.* «Третя складова» історико-церковної школи Київської Духовної Академії (замість післямови) // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури.- Вип. 1.- К., 1997.- С. 142; *Сохань С.* Бібліотечно-археографічна діяльність М. І. Петрова (1840-1921): Автореферат дис... канд. іст. наук. 07.00.08 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. Вернадського.- К., 2003.- С. 18-19.

⁵⁶ ЦДІАК України.- Ф. 711.- Оп. 3.- Спр. 3975.- Арк. 7-10; Опубліковано: «Тимчасовий Статут КДА» // Державний вісник.- 1918.- №40-41.

⁵⁷ РГИА.- Ф. 796.- Оп. 445.- Д. 784.- Л. 107-108.

⁵⁸ Там само.- Ф. 831.- Оп. 1.- Д. 22.- Л. 131.

⁵⁹ ЦДІАК України.- Ф. 711.- Оп. 3.- Спр. 4072.- Арк. 6.

⁶⁰ *Соколовський О.* Церква Христова. Переслідування християн в СРСР.- С. 18.

⁶¹ Послужний список Д. І. Богдашевського (єпископа Василя): ЦДІАК України.- Ф. 711.- Оп. 1.- Спр. 10902.- Арк. 1-12.

ного богослова (доктор богословія з 1904 року) та організатора вищої духовної освіти (на посаді ректора перебував з 1914 року)⁶². Єпископ очолював Академію до арешту в квітні 1923 року⁶³. Після того як стало відомо, що владики засуджений до заслання, а отже, невизначений час не зможе виконувати свої обов'язки, Рада КДА (КПБА) обрала нового керівника - професора-протоієрея Олександра Глаголева (1872-1937), тобто де-факто саме він - останній ректор. Однак важко достеменно встановити, який статус був у отця Глаголева - повноцінного ректора чи лише тимчасового виконувача обов'язків. Вірогіднішим вважаємо останній варіант, принаймні припускаємо, що якби Академія збереглася до моменту повернення владики Василя із заслання, він би знову очолив Академію.

Документи з архіву єпископа Василя дозволяють стверджувати, що в міру можливості в Академії намагалися зберегти традиції взаємин ректора з професорською корпорацією та студентами. Так, продовжував вестися зошит поздоровлень ректора з Різдом, Пасхою та Днем ангела - останній запис у ньому зроблено на Великдень 1921 року⁶⁴, а останнє Різдвяне поздоровлення датоване 25 грудня 1922 року⁶⁵. Однак умови роботи останніх ректорів суттєво відрізнялися від дореволюційних.

По-перше, змінилося коло обов'язків - більше уваги доводилося приділяти вирішенню різних господарських питань та віднайдению коштів для підтримання життєдіяльності Академії. Ректор також перебрав на себе роботу, яку раніше виконували працівники канцелярії - підготовка різного роду довідок, копій дипломів про закінчення Академії тощо⁶⁶.

По-друге, оскільки було реквізовано всі придатні для проведення загальних зборів професорів Академії приміщення, цю функцію стали виконувати приватні помешкання ректорів. Єпископу Василю вдалося здобути «охоронну грамоту» на особисту квартиру та бібліотеку. 10 лютого 1919 року Комісаріат освіти видав йому по-

свідчення, згідно з яким Квартирній комісії Київської Ради робітничих депутатів пропонувалося, по-перше, реквізувати приміщення лише у випадку крайньої потреби і з відома Комісара освіти, по-друге, якщо в квартиру таки поселять нових мешканців, пропонувалося не вважати робочий кабінет владики житловим приміщенням, і, по-третє, категорично заборонялося проводити реквізицію книг та навчальних посібників, що знаходяться у квартирі⁶⁷.

Про діяльність Ради КПБА у 1920-1923 рр. (останні збережені протоколи Ради датуються вереснем 1919 року)⁶⁸ ми маємо дуже мало інформації. Оскільки Рада обиралася на 5 років, то термін повноважень осіб, обраних 1918 року, закінчувався 1923-го. Насправді в її складі мали відбутися суттєві зміни, оскільки дехто емігрував (архімандрит Тихон (Ляшенко), професор Михайло Поснов), окремі члени Ради померли (Микола Маккавейський⁶⁹). На їхнє місце мали бути обрані інші особи, але достеменно встановити склад Ради останніх трьох років існування Академії нам не вдалося.

Професорська корпорація. Згідно зі Статутом 1918 року в Академії мало бути 20 професорів. Однак вже у серпні 1919 року їх залишилося лише 8⁷⁰. Для заповнення вакансій Рада КДА затверджувала на посадах ординарних професорів приват-доцентів. Зокрема, саме в цей період професорську посаду отримав М. Поснов⁷¹.

Останньою урочистістю, яка об'єднала всю професорську корпорацію, було вшанування 50-річчя наукової та викладацької діяльності І. Королькова, якого Рада КДА у вересні 1919 року представила до звання заслуженого професора⁷². В архіві Королькова збереглося близько десятка поздоровлень від колег⁷³.

На жаль, неможливо достеменно встановити, коли припинило існування Богоявленське братство при КДА, до якого входила насамперед професура. Останній журнал засідань Братства датований 13 січня 1919 року (31 грудня 1918 р. за юліанським календарем)⁷⁴.

⁶² Про Богдашевського див.: Мануїл (Лемешевский), митрополит. Русские православные иерархи периода с 1893 по 1965 годы. - В 6 т.- Erlangen, 1982.- Т. 2.- С. 77-84; Bidnow W. Preoswizszennyj Episkop Wasilij Bohdaszewski (wspomnienie posmertne) // ELPIS- 1933.- Rocznik VII.- Zeszyt 2.- S. 120-129.

⁶³ Білокінь С. Розгром Київського Єпархіального Управління 1923 року // Київська Старовина.- 1999.- № 1.- С. 91.

⁶⁴ ІР НБУВ.- Ф. 160.- Оп. 1.- Спр. 437.- Арк. 12 зв.

⁶⁵ Там само.- Ф. 191.- Оп. 1.- Спр. 20.- Арк. 1.

⁶⁶ Див., наприклад: ГР НБУВ.-Ф. 191.-Оп. 1.-Спр. 37.-Арк. 1.

⁶⁷ ІР НБУВ.- Ф. 191.- Оп. 1.- Спр. 131.- Арк. 1.

⁶⁸ ЦДІАК України.- Ф. 711.- Оп. 3.- Спр. 4072.

⁶⁹ Там само.-Спр. 10841.-Арк. 11 зв.

⁷⁰ ЦДІАК України.- Ф. 711.- Оп. 3.- Спр. 4072.- Арк. 13 зв.

⁷¹ Там само.- Арк. 13.

⁷² Там само.- Арк. 19-20.

⁷³ ІР НБУВ.- Ф. 162.- Оп. 1.- Спр. 10.- Арк. 1 (привітання від корпорації КДА); Спр. 15-25 та ін.

⁷⁴ ЦДІАК України.- Ф. 711.- Оп. 3.- Спр, 4770.- Арк. 1-4.

Академія утримувала певну кількість пенсіонерів, зокрема, у 1919 році список пенсіонерів складався з 22 осіб, серед яких - професори О. Розов, М. Петров, В. Малінін, В. Завітневич, С. Голубев, Ф. Покровський, І. Корольков⁷⁵. Однак, як свідчать численні звернення до Ради КДА, пенсійні виплати дуже швидко знецінювалися, і старим професорам фізично неможливо було на них прожити. Окремі з них (зокрема С. Голубев) наполягали, щоб, окрім пенсії, Академія нараховувала їм винагородження в розмірі доцентського окладу⁷⁶.

Однак зарплатня діючих професорів та доцентів, яка до того ж виплачувалася з великими затримками⁷⁷, також не дозволяла зводити кінці з кінцями. Задля прогодування родин більшість професорів Академії у цей період намагалися влаштуватися на якусь оплачувану роботу при церквах. Переважно йшлося про псаломщицькі місця - їх шукали майже всі професори КДА, які не мали священницького сану. Наприклад, в архіві збереглося прохання Михайла Оксіюка дати йому місце псаломщика при церкві в селі Забор'є Київського повіту⁷⁸. Єпископ Василій писав у цей період професору Глубоковському: «Крайне бедствуют и профессора академии. Бедствие дошло до того, что В. И. Попов пошел в деревню в псаломщики; собирается в псаломщики и М. Н. Скабланович. Почтеннейший Н. П. Смирнов, тяжело болевший тифом, отправился искать свободного прихода в Киевский уезд, ибо семья буквально умирает с голоду. Страшно, что ожидает нас в будущем... С. Т. Голубев до того исхудал, что прямо стал неузнаваем и еле передвигает ноги»⁷⁹.

Протягом 1919-1923 рр. померло 11 представників професорської корпорації КДА. Своєрідний мартиролог професури знаходимо у листі професора Глаголева до професора Королькова (19 липня 1927 року) (цей список, судячи зі всього, Корольков мав надіслати професору Глубоковському до Софії):

1. С. Л. Епифанович - 15/28 сентября 1918 года
2. Н. М. Дроздов - 28 декабря 1918 / 10 января 1919 года
3. А. В. Розов - 1/14 мая 1919 года

⁷⁵ ЦДІАК України- Ф. 711.- Оп. 1.-Спр. 10849.-Арк. 3.

⁷⁶ Там само.- Спр. 10835.- Арк. 1-2.

⁷⁷ Там само.- Спр. 10838- Арк. 1-2.

⁷⁸ Державний архів Київської області.- Ф. Р-4752.- Оп. 5.- Спр. 587.- Арк. 1-2.

⁷⁹ Сосуд избранный...- С. 283.

⁸⁰ ІРНБУВ.-Ф. 191.-Оп. 1.-Спр. 371.-Арк. 2.

⁸¹ Там само.- Спр. 565.- Арк. 15 зв.

⁸² Там само.- Спр. 551 - Арк. 1-2 зв.

⁸³ Archiwum Akt Nowych (AAN). Ministerstwo Wyznac Religijnych i Oswiaccnia Publicznego (MWRiOP).- Sygn. 1074.- K. 25; Lenczewski M. Studium Tcologii Prawoslawncj na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1925-1939.- Warszawa, 1992.- S.12.

4. И. К. Маккавейский - 6/19 сентября 1919 года
5. Протоиерей Ф. Я. Покровский - 6/19 ноября 1919 года
6. С. А. Песоцкий - 10/23 мая 1920 года
7. С. Т. Голубев - 9/22 ноября 1922 года
8. Л. А. Соколов - 25 апреля / 8 мая 1921 года
9. Н. И. Петров - 7/21 июня 1921 года
10. С. Г. Остроумов - 12/25 марта 1925 года
11. И. А. Бродович - 12/25 марта 1920 года
12. К. М. Лешнский - 3/16 февраля 1919 года
13. Г. Ф. Николаевич - 19 мая / 1 июня 1920 года⁸⁰

Однак навіть за таких умов Академія продовжувала свою роботу. Оцінюючи подвижницьку працю та ентузіазм київської професури, Глубоковський написав єпископу Василю (14 серпня 1920 року): «А Ваша Академия действует, по нынешним временам, геройски и смело. Все другие, по-видимому, не функционируют»⁸¹.

В останній рік існування Академії для її професорів з'явилася можливість «зберегтись у професії», виїхавши до Польщі. Митрополит Георгій (Ярошевський) планував відкрити у Варшаві вищий духовний навчальний заклад і підшукував відповідні кадри. Насамперед він звернувся до Преосвященного Василя (серпень 1922 року), який був уродженцем Волині, а отже (якщо місцевість, де він народився, була в тій частині Волині, що відійшла після Ризького миру 1921 року до Польщі), міг претендувати на польське громадянство. Митрополит, який знав професора Богдашевського з часу свого навчання в КДА, пропонував очолити роботу зі створення вищої православної богословської школи. Преосвященный Василій, однак, мав серйозні застереження щодо політики Варшавського митрополита, спрямованої на здобуття автокефалії Православної Церкви у Польщі, і з цієї причини відмовився від пропозиції⁸².

Пізніше окремих викладачів КДА запрошував до Польщі наступник Георгія, митрополит Діонісій (Валединський). Вони мали викладати на православному богословському факультеті Варшавського університету. Принаймні один з професорів (Михайло Оксіюк) прийняв запрошення, однак йому не вдалося отримати дозвіл на виїзд із СРСР⁸³.

Наукові дослідження. У період 1919-1923 рр. наукові дослідження з власне богословської та церковно-історичної тематики майже припинилися. В архіві Василя (Богдашевського) збереглися екзегетичні замітки на Євангеліє від Луки, датовані липнем 1922 року⁸⁴, є інформація про продовження наукової роботи в річці своїх до-революційних зацікавлень декількома іншими професорами. Проте більшість професури змушена була частково переорієнтуватися, взявши активну участь у роботі Візантологічної (Ф. І. Міщенко, М. І. Петров, М. П. Сагарда, В. І. Барвінок, М. Ф. Оксіюк)⁸⁵ та Гебраїстичної (О. О. Глаголев, В. Ф. Іваницький, Г. Г. Попович, В. П. Рибинський) комісії Всеукраїнської академії наук⁸⁶. Пресвященного Василя запрошували до роботи в Археологічному комітеті ВУАН⁸⁷.

Про наукове життя в самій Академії можна скласти певне уявлення на підставі поданих професором Скабаллановичем 8 лютого 1922 року до Ради Академії пропозицій про присудження докторських ступенів трьом професорам КДА. «Научные совесть и долг неотвязно вынуждают нас обратить внимание Совета на то,— писав він,— что Киевская Духовная Академия совершит величайший грех пред высшей справедливостью, если допустит сойти в могилу без докторской степени следующих трёх лиц (перечисляем в алфавитном порядке): профессор-протоиереев А. А. Глаголева, И. Н. Королькова и библиотекаря А. С. Крыловского»⁸⁸. Скабалланович визнавав, що праці жодного з кандидатів не відповідають старим правилам щодо присудження докторського ступеня, однак запропонував подолати це утруднення таким чином - присудити ступені із зазначенням вузької спеціалізації, тобто А. Глаголеву присудити ступінь доктора біблійного богослов'я, І. Королькову - грецької патрології, а О. Криловському - церковної бібліографії. Однак колеги Скабаллановича не погодилися на такий компроміс та зниження планки вимог до претендентів. На поданні збереглася помітка ректора про те, що цю справу в жодному разі не можна розглядати на засіданнях Ради.

Зв'язки з іншими духовними школами. Цілковито природно, що після 1917 року різко змен-

шилася інтенсивність контактів між професурою різних духовних академій. Змінився й зміст листування — кореспонденти обмінювалися поточною інформацією про політичні та життєві пертурбації, лише в рідкісних випадках торкаючись якихось наукових проблем. Найбільш яскраво цю зміну можна прослідкувати на прикладі листування професорів КДА з професором Петроградської духовної академії, а з 1920 року - Петроградського богословського інституту (ПБІ) Глубоковським⁸⁹.

Однак після від'їзду Глубоковського до Фінляндії (1921) контакти між двома духовними школами - Петроградським богословським інститутом (спадкоємцем Петроградської духовної академії) та Київською православною богословською академією перервалися. Викладач ПБІ Володимир Шкловський 10 квітня 1922 року, намагаючись поновити їх, звернувся до єпископа Василя з проханням повідомити про академічне життя «вверненого Вам возрождающегося высшего богословского учебного заведения для передачи сочленам Совета Богословского Института. Этим путём удалось бы создавать столь нужное церковное общение академических сил, хотя бы и усилиями частных лиц. Каждого церковного деятеля радует малейшая весть из академических центров России»⁹⁰. Однак, судячи з помітки єпископа на листі («Получено от какого-то Шкловского?»), ця спроба була безрезультатною.

Студенти КДА. В останній період існування КДА кількість студентів, які в ній навчалися, суттєво зменшилася. Якщо на початку 1918 року в Академії навчалися 189 студентів, серед яких 109 уродженців України, п'ятеро з Дону, дев'ять вихідців з Галичини, троє румунів, четверо болгар, двоє сирійців та один чех⁹¹, то в 1922/1923 навчальному році загальна кількість студентів не перевищувала 30-35 осіб. Останні студенти-іноземці покинули Академію у 1919—1920 роках, причому лише окремі з них закінчили повний курс навчання. Зокрема, болгарин Матій Христов подав 26 листопада 1919 року кандидатський твір під назвою «Римско-католическая пропаганда в Болгарии в 17 веке»⁹². Вищезазначене

⁸⁴ ІРНБУВ.-Ф. 191.-Оп. 1.-Спр. 155.

⁸⁵ Циганкова Е. Візантологічна Комісія ВУАН // Східний світ.- 1994. № 1-2 (<http://ssvit.iatp.org.ua/94/94cyg.htm>).

⁸⁶ Циганкова Е. Гебраїстична Комісія ВУАН // Східний світ.- 1996.- № 3-4 (<http://ssvit.iatp.org.ua/96/962/962cyg.htm>).

⁸⁷ ІРНБУВ.-Ф. 191.- Оп. 1.-Спр. 18.-Арк. 1.

⁸⁸ Там само.- Спр. 665.- Арк. 9-10 зв.

⁸⁹ Там само.- Спр. 575.- Арк. 32 зв.

⁹⁰ Там само.-Ф. XIII.- Оп. 1.- Спр. 4025.- Арк. 1.

⁹¹ Див.: Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 років (доба Української Центральної Ради).- С. 136; Шун Н. Вихідці з південне і східнослов'янських країн у КДА (XIX - поч. XX ст.) // Історіографічні дослідження в Україні.- Вип. 9.- К., 1999.- С. 332-333.

⁹² ЦДІАК України.- Ф. 711.- Оп. 3.- Спр. 4859.

не стосується вихідців з Галичини⁹³ - більшість із них були біженцями, які потрапили до Києва після невдач російської армії 1915-1916 років і не мали планів повернення додому. Відомо про захист дисертації принаймні одного з цієї групи студентів: С. Івахнюк подав роботу на тему «Жизнь и деятельность писателя Прикарпатской Руси А. И. Добрянского» (1920)⁹⁴.

Зважаючи на те що Академія перестала надавати гуртожиток, серед студентів Академії збільшився відсоток мешканців Києва та найближчих його околиць. У числі студентів останнього випуску КДА був син професора Олександра Глаголева Олексій — у даному випадку це було навчання «на дому» у самому прямому сенсі слова⁹⁵. Серед бажаючих навчатися в Академії, однак, не бракувало й мешканців віддалених від Києва місцевостей. Як впливає зі спогадів Леонтія (Філіповича), який у січні 1923 року прибув до Києва з наміром вступити на пастирські курси, іногородні студенти (принаймні ті, хто прийняв чернецтво, та священники) проживали в Києво-Печерській лаврі⁹⁶.

Після першого закриття Академії (у квітні 1919 року) її студентам було запропоновано вступити на історико-філологічний факультет Київського університету, однак нам не вдалося знайти свідчення того, що хто-небудь зі студентів скористався цією нагодою⁹⁷. А в останній рік існування Академії серед її абітурієнтів з'явилися особи, які вже розпочали вищу освіту в радянських вузах. Збереглося прохання про зарахування студентом від Анатолія Вороніна (березень 1923 р.), який 1921 року закінчив Феодосійську гімназію, а на момент подачі клопотання навчався в Феодосійському інституті народної освіти на фізико-математичному факультеті. «В то же время я проходил сам богословские науки, так как чувствую к ним особое влечение», - написав він у заяві про вступ⁹⁸.

Траплялися також випадки відновлення навчання студентами, які залишили Академію в попередній період. 10 березня 1923 року до Ради Академії звернувся священник Микола Покровський з м. Кам'янського на Катеринославщині, який навчався в Академії протягом 1917-1918 ро-

ків і бажав відновитись на 2-му курсі та «закончить высшее богословское образование в целях служения в Церкви Христовой». Священник сподівався, що зможе отримувати тривалі відпустки для поїздок на навчання.

В останні чотири роки існування Академії її студентам не виплачувалася стипендія. Ті студенти, які мали сан, заробляли на прожиття, виконуючи треби. Інші влаштувалися викладачами у світських навчальних закладах. Найчастіше на роботу їх рекомендував хтось із професорів або ректор Академії. Збереглася справа одного таких студентів - Йосипа Дячковського, що на початку 1919 року потрапила на розгляд вищої церковної влади. Патріархові Тихонові подала скаргу на нього власниця однієї з київських гімназій княгиня М. Волконська. Йшлося, зі слів заявниці, про зведення наклепу — Дячковський, разом з кількома іншими вчителями, звинуватили Волконську та її родину у шахрайстві. У скарзі підкреслюється, що конфлікт виник у період, коли студент готувався прийняти священницький сан. Оскаржувачка наполягала, що така особа недостойна приймати благодать священства¹⁰⁰. На жаль, в архіві єпископа Василія не збереглося інформації щодо того, чи були вжиті щодо даного студента якісь дисциплінарні стягнення.

Навчальний процес. Збереглося дуже мало документів, на підставі яких ми можемо описати, яким чином організовувався навчальний процес в останній період існування Академії. Після реквізиції приміщень лекції почали читати в канцелярії Академії. Однак у лютому 1920 року було реквізовано й канцелярію. 26 лютого професор Глаголев писав професору Королькову: «Лекции читаем по вечерам, в канцелярии, но последнюю теперь реквизируют под госпиталь(?!). Будем читать в зале у Преосвященного ректора»¹⁰¹. Така ситуація (перехід з одного приміщення до іншого) тривала приблизно півроку. Проте восени 1920 року вже не залишилося жодного нереквізованого приміщення, придатного для занять. Тоді єпископ Василій запропонував проводити заняття на квартирах лекторів. Це вдалося організувати далеко не одразу. 14 жовтня

⁹³ ЦДАК України.- Ф. 711.- Оп. 3.- Спр. 3974.- Арк. 5-6.

⁹⁴ Там само.- Спр. 4820.

⁹⁵ *Глаго. Лева-Паляян М., Яскевич Л.* Святильники веры // *Глаголев Александр, свящ.* Купина неопалимая.- С. 264.

⁹⁶ *Псарев А.* Архиепископ Леонтий Чилийский (1904-1971 гг.). Материалы к жизнеописанию архипастыря гонимой Церкви Русской (<http://www.catacomb.org.ua/modulcs.php?name=Pages&go=page&pid=563>).

⁹⁷ ІРНБУВ.-Ф. 191.-Оп. 1.-Спр. 26.-Арк. 1.

⁹⁸ Там само.-Ф. 160.-Оп. 1.-Спр. 1404.-Арк. 1.

⁹⁹ Там само.- Спр. 1402.- Арк. 1.

¹⁰⁰ Там само.- Ф. 191 - Оп. 1.- Спр. 130.- Арк. 2-3.

¹⁰¹ *Глаголев Александр, свящ.* Купина неопалимая.-С. 188.

1920 року єпископ Василій писав професору Глибоковському: «Предложил я читать лекции "по домам"... но ничего пока из этого не выходит»¹⁰².

Ця система (викладання «по домам») проіснувала до остаточного закриття Академії.

Як вже згадувалося, студенти Академії зберегли доступ до бібліотеки КДА, де могли випозичати навчальні посібники. Окремі лекційні курси розмножувалися на склографі — в архіві є примірники лекцій з декількох дисциплін (сектантознавства, Св. Письма Нового Завіту), якими користувалися студенти у 1920-1922 рр.¹⁰³ Кожен студент також мав зошит для запису лекцій, однак, наскільки можна судити з тих зошитів, які збереглися (загальнообов'язкові предмети, 4-й курс КДА у 1920 році¹⁰⁴ та лекції з догматичного богослов'я, патрології та Св. Письма Нового Завіту, прочитані в 5-му семестрі (3-й курс КДА) у 1923 році¹⁰⁵), конспекти були короткими і швидше нагадували записи назв основних підпунктів викладу. Інтенсивність навчання була невисокою, зокрема, протягом 20 лютого — 28 березня відбулося 14 лекцій (тобто одна лекція на 2-3 дні). Останній із віднайдених нами конспектів (від 28 березня) був записаний на лекції з морального богослов'я. На цій лекції розглядалося питання про мету життя людини в християнському розумінні, уподібнення Христа та співвідношення між духовним життям та тілесним¹⁰⁶.

Викладання в Академії велося виключно російською мовою — на відміну від державних навчальних закладів її жодним чином не зачепила українізація¹⁰⁷.

Тематика курсових та кандидатських робіт. Єпископ Василій у вже цитованому листі (14 жовтня 1920 року) до професора Глибоковського писав: «Академия наша существует и кое-что делает. Произведён выпуск студентов IV курса в количестве 8 человек; подвергаются испытанию и некоторые из студентов первых курсов,

живущие в Киеве. Читают кандидатские сочинения, один из студентов представил даже сочинение на степень магистра богословия (в рукописи)»¹⁰⁸. Нам не вдалося встановити ім'я студента, який подав працю на магістерський ступінь — ця робота, як і більшість з кандидатських дисертацій, не збереглася.

Наявні в архіві роботи дозволяють лише приблизно відтворити тематику курсових та кандидатських робіт. Є підстави вважати, що вона дещо відрізнялася від дореволюційної. Вибір тематики, принаймні частини з них, явно зумовлювався особливостями тогочасної політичної ситуації. Наприклад, важко не зв'язати з «поточним моментом» вибір студентом 4-го курсу І. Михайловським теми курсової роботи «Йван Данилович Калита и митрополит Пётр как собиратели Руси»¹⁰⁹, поданої 7 листопада 1919 року (тобто тоді, коли в Києві була Добровольча армія). Ще одна робота, тематику якої можна було вважати злободенною, — подана 28 лютого 1920 року курсова студента 4-го курсу Палладія Зеленського «Религиозно-философская идеология романа "Бесы" в связи с общей характеристикой творчества Достоевского» (науковий керівник — професор В. І. Фамінський)¹¹⁰.

Певним викликом навколишній дійсності, в якій активно «розділялась» школа та Церква, був вибір теми кандидатської дисертації Миколою Кенорецьким: «Религиозное воспитание в средней школе» (захищена у 1920 році)¹¹¹.

Втім, писалися роботи й на більш традиційні для вищої духовної школи теми. Наприклад, про вияви ідеалів палестинського чернецтва у Палестинському патерику (курсова А. Лобова, 1919)¹¹², «Житіє» проропа Авакума (кандидатська Г. Тесельського, 1920)¹¹³, підсумки наукового вивчення «Слова про полк Ігорів» (в контексті виявлення релігійно-міфологічних елементів цієї пам'ятки) (кандидатський твір І. Ефонієва, 1919). Хронологічно останній із виявлених творів (1922) — курсова робота зі

¹⁰² Сосуд избранный... - С. 284.

¹⁰³ ІРНБУВ.-Ф. 160-Оп. 1.-Спр. 655.

¹⁰⁴ Там само.-Ф. 191.- Оп. 1.-Спр. 53.-Арк. 1-36.

¹⁰⁵ Там само.- Спр. 55.- Арк. 1-7 зв.

¹⁰⁶ Там само.- Арк. 7 зв.

¹⁰⁷ Статутом 1918 року передбачалося запровадження в КДА обов'язкових курсів з історії України, української мови та літератури. Ці положення, однак, не були втілені в життя. Стосовно мови викладання та наукових праць, то єдиною відомою спробою провести «українізацію» в КДА можна вважати затверджений 17 листопада 1919р. Радою Народних Міністрів УНР законопроект «Про обов'язковість української мови в дисертаціях на вчені ступені в Духовній академії». Див.: *Андрусичин Б.* Церква в Укоаїнській Леожаві. Лоба Липектооії УНР.- К.. 1997.- С. 97.

¹⁰⁸ Сосуд избранный... - С. 283.

¹⁰⁹ ЦДІАК України.- Ф. 711- Оп. 3.- Спр. 4949.

¹¹⁰ Там само.- Спр. 4819.

¹¹¹ ІР НБУВ.- Ф. 304.- Дис. 2504.

¹¹² ЦДІАК України.- Ф. 711.- Оп. 3.- Спр. 4844.

¹¹³ Там само.- Спр. 4890.

Священної історії Старого Завіту, присвячена книзі пророка Осії (автора встановити не вдалося)¹¹⁴.

III. Висновки

Вищенаведений огляд життєдіяльності Київської духовної академії в останній період її існування дозволяє стверджувати:

1. Особливості політичної ситуації в Україні 1917-1920 рр. дозволили Київській духовній академії подовжити своє існування, не зазнавши особливих трансформацій. Проте і після остаточного встановлення радянської влади КДА вдалося максимально зберегти дореволюційні традиції вищої духовної освіти. Навіть після перетворення Духовної академії на формально новий навчальний заклад - Православну богословську академію, вона перебрала структуру, навчальні плани та викладацький склад першої. Це суттєво відрізняє її від Петроградської духовної академії, спадкоємець якої, Петроградський богословський інститут, мав багато відмінностей від своєї попередниці (наприклад, серед його студентів були й жінки).

2. Історія останнього періоду існування КДА підтверджує тезу про те, що вищі духовні заклади можуть існувати лише за умови потужного

фінансування з боку держави та/або Церкви. Періодичні добровільні пожертви у жодному разі не можуть замінити стабільне централізоване фінансування. Не маючи подібної підтримки, Православна богословська академія була приречена на закриття навіть у випадку, якби радянський уряд погоджувався на продовження її існування.

Головним чинником, який сприяв збереженню Академії починаючи з 1920 року, був ентузіазм її ректора та професорсько-викладацького складу, атакож наявність сталого контингенту охочих отримати вищу богословську освіту. Потребує окремого дослідження питання, наскільки пріоритетним в умовах початку 1920-х рр. вважало збереження вищої богословської освіти вище духовенство РПЦ.

3. Перспективи подальших студій з історії останніх років існування КДА полягають у детальному вивченні біографій її професорів та вихованців цього періоду, насамперед єпископа Василя (Богдашевського), професорів Олександра Глаголева, Михайла Оксіюка, Миколи Гроссу, студентів Олексія Глаголева, Михайла Єдлінського та ін. З огляду на те що переважна більшість цих осіб були репресовані, пошук має відбуватися в архівах відповідних каральних органів.

A. Starodub

THE ACADEMY IN THE LAST YEARS OF ITS EXISTENCE (1919-1923)

The article is devoted to the history of Kiev Theological Academy (KTA) in 1919-1923. On the basis of archival sources the author tries to reconstruct features of functioning of the Academy during the mentioned period, and also approximate date and circumstances of its closing is found out. In conclusions it is underlined that the further studying of the given problem has to be concentrated on detailed studying of biographies of professors and students of the last years of the KTA existence.